

Faiq Ələkbərlifəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu**Zeynəddin Sabanov**fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu**VYazı**

Bu baxımdan XX əsr Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinə Qərb mədəniyyəti, Qərb fəlsəfəsi (sosial-demokratizm, liberalizm və s.), İran mədəniyyəti, irançılıq (zərdüştlük, farsçılıq) və İslam fəlsəfəsi (İslam dini, şiəçilik) xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Deməli, XX əsrdə Azərbaycan Türk aydınlarının irsində əsas məsələ Türk dünyagörüşü, Türk mədəniyyəti ilə qərbçilik, irançılıq və islamlığa (o cümlədən şiəliyə) münasibətdə Milli fəlsəfəni nə dərəcədə ifadə etmələri olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri son əsrlərə, xüsusilə də XX əsrə qədər daha çox Türk dünyagörüşü, Türk fəlsəfəsi ilə İslam fəlsəfəsi, islamçılıq, İran fəlsəfəsi, irançılıq arasında uzlaşmalara çalışıb, bu yolda müxtəlif dini-fəlsəfi, siyasi fəlsəfi cərəyanlar orta qoyduqları halda, son yüzillikdə Qərb fəlsəfəsi (sosial-demokratizm, liberalizm, pozitivizm və s.) də əsas fəlsəfi və ictimai-siyasi problemə çevrilmişdi [26, s.12].

İlk növbədə, üçcildliyin 3-cü cildinin birinci bölümündə Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinə Qərb mədəniyyəti, Qərb fəlsəfəsinin (sosializm, sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm və s.) yerini və rolunu, eyni zamanda bu fəlsəfəyə meyilli Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin irsi tədqiq edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Qərb mədəniyyəti Azərbaycanın quzeyindəki mütəfəkkirlərimiz kimi, Azərbaycanın güneyindəki aydınlarımızın şüurlarına, onların yaradıcılıqlarına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Xüsusilə də, Avropada meydana çıxaraq dünyaya yayılan sosializm, sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm kimi cərəyanlar XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətində, o cümlədən Azərbaycanın güneyində geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın güneyində Qərb cərəyanları arasında ən populyarı sosial-demokratizm olmuş, bu təlim uzun müddət Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən xeyli bir qisminin dünyagörüşündə əsas yer tutmuşdur. Qərb mədəniyyətinə, o cümlədən sosial-demokratizm cərəyanına meyil göstərən aydınlarımızdan Ş.M.Xiyabani [26, s.250-280; 23, s.117], T. Rəfət [26, s.281-291], T.Ərani [26, s.323-332], S.C.Pişəvəri [26, 292-322; 36, s.16; 37, s.254], M.Biriya [26, s. 333-347; 10, s.29], Ə.Oxtay [26, s.348-367; 35, s. 5] və başqaları bəzən onları həddən artıq ideallaşdırırsalar da, əsasən türklük, müəyyən qədər də islamlıq düşüncələrindən tamamilə uzaqlaşmayıblar. Ancaq bütövlükdə sosial-demokratizm cərəyanında milli-dini dəyərlər arxa plana keçirilib, sinfi məsələ ön plana çıxarıldığı üçün bütün bunlar Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinə də ciddi təsir göstərmişdir. Şübhəsiz, sosial-demokratizmlə müqayisədə, Ru-

siyada bir qədər fərqli formada ortaya çıxan marksizm-leninizmin milli-dini məsələlərə daha radikal yanaşması da burada mühüm rol oynamışdır. Çünki Azərbaycanın quzeyində olduğu qədər olmasa da, Azərbaycanın gü-

lamılığa baxışında Sovet Rusiyasının ideologiyasından da heç də az olmayaraq, İran Pəhləvilər rejiminin və onların himayədarlarının aryançılığı, irançılığı da mühüm rol oynamışdır. Ələkbərli yazır: *"Demək istədiyimiz odur ki, sosial-demokratizm cərəyanına bağlı olan, ancaq sonralar daha çox demokratlar kimi tanınan Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri bir tərəfdən Sovet Rusiyasının marksizm-leninizm təliminin, digər tərəfdən "İran" aryançılığının təzyiqləri altında öz baxışlarını ortaya qoymağa çalışmışlar. Şübhəsiz, onlar bu iki yad qüvvənin və onlara aid ideyaların*

daha çox loyallaşır, əsas diqqəti Azərbaycan xalqının milli haqq və hüquqlarına yönəldirdilər. Sovet Rusiyasının da təzyiqləri altında belə bir mövqe tutan milli demokratlar üstəlik, 1935-ci ildən sonra "İran" adlanan dövlətin bütövlüyündən də əsasən kənara çıxmayaaraq, daha çox şovinist aryançılığa qarşı olub ölkənin demokratikləşdirilməsi və federallaşdırılması tələblərini irəli sürürdülər [26, s.14].

Güney Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikrinə milli fəlsəfənin, eyni zamanda milli fəlsəfə-mizə fars mədəniyyəti, irançılığın (zərdüştlük, farsçılıq) təsiri də

"Milli maarifçilər ilk növbədə, Türk fəlsəfi dünyagörüşünə, Türk mədəniyyətinə əsaslanmağa çalışmış, bu zaman ona xeyli dərəcədə yad gördükləri İran mədəniyyətini, İran fəlsəfəsini milli mədəniyyətdən, milli fəlsəfədən mümkün olduqca uzaq tutmağa çalışmışlar. Əlbəttə, bu məsələdə milli maarifçilərimizin heç də hamısı uğurlu bir yol izləyə bilməmişlər. Belə ki, milli maarifçilərimizdən bəziləri Qərbdən gələn ideoloji görüşlərin təsiri altında, ya da məcburiyyətdən zaman zaman İran mədəniyyətini, İran fəlsəfəsini də təqdir etmişlər. İlk baxışda həm Türk fəlsəfəsini,

XIX-XX əsrlər Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə aid üçcildlik yeni əsər

Milli demokratların azərbaycançılığında isə türklük demək olar ki, arxa plana keçirildiyi halda, islamçılıq isə sosial-demokratizmlə uzlaşdırılmağa çalışılmışdır. Hər halda milli demokratlar Sovet Rusiyasının marksizm-leninizm təliminin təsiri altında türklük məsələsini çox da qabarda bilmir, əsasən Azərbaycan milləti, azərbaycanlı kimliyini önə çəkirdilər. İslamlığa gəlinə, milli demokratlar bu məsələyə daha çox loyallaşır, əsas diqqəti Azərbaycan xalqının milli haqq və hüquqlarına yönəldirdilər..

neyində də uzun müddət Sovet Rusiyasına aid marksizm-leninizm təlimi aparıcı mövqe tutmuşdur.

Doğrudur, bir çox amillərə görə, Sovet Rusiyası Azərbaycanın güneyində marksizm-leninizm ideyalarını təbliğ edərkən çox dərinə gedə bilməmişdir. Hər halda Azərbaycanın quzeyini işğal etdikdən sonra burada sözdə fəhlə-kəndli sinfi yaradan Sovet Rusiyası bunu, Azərbaycanın güneyində tətbiq edə bilmədiyini üçün bir qədər fərqli addımlar atmağa məcbur olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycanın güneyində Qərb mədəniyyəti, o cümlədən sosial-demokratizm cərəyanı çərçivəsində türklüyə və islamlığa münasibət Azərbaycanın quzeyindəki proseslərdən bir qədər fərqlənmişdir. Bundan da irəli gələrək, Azərbaycanın güneyindəki Qərb mədəniyyətinə meyilli, sosial-demokratizm cərəyanına bağlı mütəfəkkirlərin türklüyə və is-

arasında mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldıqları üçün, istər-istəməz dünyagörüşlərində ziddiyyətlər özünü büruzə vermişdir. Belə ki, onlar sosial-demokratizm, demokratizm ideyaları əsasında Azərbaycan xalqının, ümumilikdə "İran" xalqlarının haqq və azadlıqları uğrunda mübarizə apardıqlarını iddia etdikləri üçün, islamlığa və türklüyə münasibətdə də bunu nəzərə alıb daha çox azərbaycançılıq üzərində dayanırdılar" [26, s.13-14].

Milli demokratların azərbaycançılığında isə türklük demək olar ki, arxa plana keçirildiyi halda, islamçılıq isə sosial-demokratizmlə uzlaşdırılmağa çalışılmışdır. Hər halda milli demokratlar Sovet Rusiyasının marksizm-leninizm təliminin təsiri altında türklük məsələsini çox da qabarda bilmir, əsasən Azərbaycan milləti, azərbaycanlı kimliyini önə çəkirdilər. İslamlığa gəlinə, milli demokratlar bu məsələyə

tədqiq edilmişdir. Milli fəlsəfi və ictimai fikir XX əsrə qədər olduğu kimi, XX əsrdə də daha çox irançılıq və islamçılıqla münasibətləri də əhatəsinə özünü ifadə etmişdir. Əslində milli fəlsəfi və ictimai fikrin XIX əsrdən geniş yayılan Qərb mədəniyyətinə, Qərb fəlsəfəsinə münasibəti ilə, irançılığa və islamçılığa münasibətini eyniləşdirmək olmaz. Çünki əgər milli fəlsəfi və ictimai fikrimiz təxminən, ancaq son iki əsrdə Qərb mədəniyyətilə mücadilə içində olduğu halda, irançılıq və islamlığa münasibətdə bunun tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır [26, s.14].

Faiq Ələkbərliyə görə, ümumiyyətlə, milli maarifçilər, yəni sosial-demokratizmdən xeyli dərəcədə uzaq olan, ya da ona az bağlı olan mütəfəkkirlərin həm Türk dünyagörüşünə, Türk mədəniyyətinə, həm də buna paralel olaraq İran mədəniyyətinə, İran fəlsəfəsinə münasibəti bir qədər fərqli olmuşdur. Ələkbərli yazır:

Türk mədəniyyətini, buna paralel olaraq da İran mədəniyyətini tutmaq, yaxud da onun təbliğatçısı olmaq çox da anlaşılan görünməsə də, ancaq dövrün şərtləri və tələbləri altında bu kimi hallarla qarşılaşmış qeyri-adi hesab oluna bilməz. Üstəlik, bəzi Azərbaycan Türk kökenli ziyalılar da olmuşdur ki, Türk mədəniyyətini, Türk fəlsəfəsini ümumilikdə, Türklüyü inkar etmək yolunu tutmuş, bunun əvəzində İran mədəniyyəti, İran fəlsəfəsini qəbul edərək aryançılığın, farsçılığın təbliğatçıları olmuşlar" [26, s.15].

Müəllifə görə, milli maarifçilikdən çıxış edən aydınlarımızdan Səhənd [26, s.450-478; 44, s.17], H.Nitqi [26, s.504-516; 34, s.101], Şəhriyar [26, s.488-503; 47, s.99], S.Behrəngi, C.Heyət [26, s.540-569; 17, s.34; 18, s.26] və başqalarının fəlsəfi və ictimai-mədəni irsinin də, bütün hallarda Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi baxımından əvəzsiz olması inkar olunmazdır. Milli maarifçilərin başlıca amalı və məqsədi Türk mədəniyyətini, Türk tarixini, Türk adət-ənənələrini, Türk dilini bir sözlə, Türk varlığını qorumaq, mühafizə etmək və inkişaf etdirmək olmuşdur. Bu baxımdan milli maarifçilərin dünyagörüşlərində Azərbaycan xalqının azad, hürri yaşaması ilə yanaşı, Türk varlığına sahib çıxmaq və onu hər daim müdafiə etmək əsas yeri tutmuşdur. Bizcə, milli maarifçiləri milli demokratlardan fərqləndirən əsas faktor da, onların Türk varlığını müdafiə etmələri və türklüyə, Türk dünyagörüşünə daha çox əsaslanmaları olmuşdur. Ələkbərli yazır: "Hər halda bu bir sirr deyil ki, milli sosial-demokratlar, ya da milli demokratların bir qismi (Xiyabani, Pişəvəri, İbrahimi və b.) öz yaradıcılıqlarında və mücadilələrində Türk varlığına, Türk dünyagörüşündən çox, Azərbaycanlı kimliyinə, Azərbaycan varlığına əsaslanmışlar. Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, buna əsas səbəb milli demokratların sosial-demokrat, ya da marksizm təliminin çox təsiri altına düşmələri olmuşdur. Əlbəttə, bəzi hallarda da milli demokratlar Sovet Rusiyasının təzyiqləri altında məcburən Türk varlığı, Türk dünyagörüşü ilə məsafəli olmağa çalışmışlar" [26, s.678].